

Actieonderzoek

Principes en onderzoeksmethoden voor participatief veranderen

Famke van Lieshout, Gaby Jacobs, Shaun Cardiff

© 2017 Koninklijke Van Gorcum BV, Postbus 43, 9400 AA Assen.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16 h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

NUR 143

ISBN 978 90 232 5778 3

ISBN e-book 978 90 232 5779 0

1e editie 2017

2e, herziene editie 2021

Voor de toegang tot het additionele onlinemateriaal bij deze uitgave kunt u inloggen of een account aanmaken op www.vangorcumstudie.nl en vervolgens zoeken op de titel *Actieonderzoek*.

Deze publicatie is tot stand gekomen in samenwerking met het lectoraat van Fontys Hogeschool Mens & Gezondheid.

Uitgave: Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum, Assen

Omslag: Kim Boeren, Viesrood, Zwolle

Grafische verzorging en epub: LINE UP boek en media bv, Groningen

Druk: Drukkerij Van Gorcum, Raalte

Voorwoord

Actieonderzoek wint aan populariteit. Dat is goed nieuws. Dit boek laat overtuigend zien waarom actieonderzoek een waardevolle bijdrage kan leveren aan complexe veranderopgaven in zorg, welzijn en maatschappelijke dienstverlening. Tegelijkertijd heeft de toenemende populariteit van actieonderzoek ook een nadeel. Actieonderzoek is een 'hip label' geworden dat met enige regelmaat op projecten wordt geplakt die na doorvragen toch neerkomen op onderzoek van meer klassieke aard. Onderzoek waarbij onderzoekers vanaf de zijlijn de werkelijkheid proberen te begrijpen, verklaren of voorspellen, zonder dat zij zich ten doel stellen die werkelijkheid ook te veranderen.

Dus wat is actieonderzoek? De auteurs van dit boek stellen terecht dat we vooral de veelvormigheid van actieonderzoek moeten koesteren. Zij brengen de verschillende vormen van actieonderzoek overzichtelijk in beeld. Vervolgens vangen zij de betekenis die zij aan actieonderzoek verlenen met de volgende definitie:

Een kritisch-relationale benadering van onderzoek waarbij de onderzoeker samenwerkingsrelaties met en tussen relevante belanghebbenden faciliteert in een specifieke sociale praktijk, zodat participatie, wederzijds leren en duurzame transformatie van die praktijk worden bevorderd.

Deze definitie laat zien dat actieonderzoek niet een methodiek of simpele handigheid is. Actieonderzoek is vooral een radicaal andere benadering van onderzoek die de relatie tussen 'de onderzoeker' en 'de participanten' op zijn kop zet. Mensen in de praktijk worden co-onderzoekers en onderzoekers worden co-veranderaars. Al tijdens het onderzoek of project probeert een actieonderzoeker samen met belanghebbenden een waardevolle bijdrage te leveren aan de uitdaging die voorligt, met als streven duurzame verandering. Daarbij hanteer je als actieonderzoeker deels dezelfde methodieken als de mensen die vanuit een klassieke wetenschapsopvatting onderzoek bedrijven. Tegelijkertijd creëert actieonderzoek ruimte voor een breder scala aan werkvormen die helpen bij het samen leren en veranderen.

Dat actieonderzoek een radicaal andere benadering van onderzoek is, betekent bijvoorbeeld dat een actieonderzoeker een interview doorgaans anders benadert dan hoe de meesten van ons dat geleerd hebben en gewend zijn te doen. Het interview is niet puur een kwestie van data verzamelen. Het is ook een moment waarop nieuwe inzichten kunnen ontstaan. Een voorbeeld uit mijn eigen praktijk: ik interviewde een actieonderzoeker over wat ‘goed’ actieonderzoek is. Door telkens doorvragen kwamen we langzaam tot de kern van zijn visie op het waarom, wat en hoe van actieonderzoek. Ik maakte een verslag van ons gesprek en deelde dit met hem als ‘member check’. Hij reageerde razend enthousiast en vertelde mij een jaar later dat hij het verslag regelmatig gebruikte om met anderen zijn visie op actieonderzoek te delen.

Het voorbeeld laat mooi zien dat een interview ‘iets doet’ met je gesprekspartner. Jij als onderzoeker helpt iemands kennis te articuleren en cocreëert hiermee de data. Daarom geven de auteurs van dit boek de voorkeur aan het woord datageneratie in plaats van dataverzameling. De vraag die de actieonderzoeker zichzelf telkens dient te stellen: welke bijdrage wil ik leveren aan en met dit interview, deze focusgroep, workshop of dit rapport? Hoe kan dit onderzoek bijdragen aan een positieve verandering in het welzijn en handelen van de mensen die direct betrokken zijn?

Actieonderzoek nodigt ons uit om alle elementen van een (onderzoeks)project bewust te doordenken. Hoe dat precies uitpakt, is in elk actieonderzoek weer anders. Dat maakt actieonderzoek ook zo uniek en uitdagend. Elke keer is het weer de kunst om samen een goede mix van kennis-, verander- en leerstrategieën te vinden en om methodieken in te kleuren op een manier die recht doet aan de specifieke context van het actieonderzoek. Daarbij geholpen en begrensd door de kwaliteitscriteria waaraan een goed actieonderzoek moet voldoen en die uiteraard in dit boek aan bod komen.

Een ding is dus zeker: elk actieonderzoek is weer een avontuur, een ontdekkingsreis. Als het dat niet is, is het geen actieonderzoek. Als actieonderzoeker sta je steeds weer open voor de verwarring en de verwondering. Je laat je graag verrassen en bedenkt steeds weer in dialoog met andere belanghebbenden wat op een bepaald moment wijsheid is.

Bij dit avontuur hoort ook de zoektocht naar wat actieonderzoek precies is en hoe het in jouw eigen project precies vorm kan krijgen. Regelmatig vertellen actieonderzoekers mij dan ook dat ze past echt snappen wat actieonderzoek inhoudt, als ze het hebben ervaren. Iedere actieonderzoeker gaat daarbij door zijn eigen leerproces én we zijn nooit uitgeleerd. Een boek als dit is daarom uitermate waardevol. Het bevat tal van wijsheden, adviezen en praktische voorbeelden die je ter harte kunt nemen voor en tijdens je avontuur. Maar ook voor de meer ervaren actieonderzoeker is het nuttig om het boek tijdens de reis open te slaan. Het boek kan je inspireren, reikt praktische handvatten aan én helpt ons om scherp te zijn en te blijven op het wat en waarom van actieonderzoek.

Ik wens iedereen veel inspiratie, inzichten en plezier toe bij het lezen van dit boek.

Bettine Pluut, Vianen, 28 april 2021

Inhoud

VII

Voorwoord	V
Hoofdstuk 1 De relevantie van actieonderzoek in een veranderende samenleving	1
Wat is actieonderzoek?	3
Twee ontstaanslijnen	4
Welke benadering en welk paradigma?	5
Positionering van actieonderzoek	8
Ontwikkelingen in Nederland en internationaal	10
De vier werelden van actieonderzoek	11
Leeswijzer	16
Hoofdstuk 2 Principes van goed participatief actieonderzoek	17
Kwaliteit en praktijkgericht onderzoek	18
Praktische relevantie	18
Methodische grondigheid	19
Ethische verantwoording	20
Methodologische principes en kwaliteit	21
Principe 1: bevorderen van transformatie	23
Bewustwording	23
Macht	24
Empowerment	25
Principe 2: cyclische structuur	26
Principe 3: contextualiteit	28
Contextuele aandachtigheid	29
Lokale en brede context	29
Principe 4: meerdere vormen van kennis	31
Principe 5: participatie	33
Participanten	34
Actief participeren	35
De participatieladder	36

Principe 6: persoonsgerichtheid	37
Kernprocessen	38
Principe 7: reflexiviteit	39
Kritische vragen	40
Principe 8: kritische toetsing in publieke ruimtes	42
Samenvatting	43

Hoofdstuk 3 De kunst en kunde van het inrichten van een cyclisch design

De keuze voor een type actieonderzoek	46
First, second en third person-actieonderzoek	47
Een cyclisch en responsief design	49
Fase 1 Preoriëntatiefase	51
Fase 2 Oriëntatiefase	54
Fase 3 Planningsfase	56
Fase 4 Actie- en observatiefase	58
Fase 5 Reflectie- en evaluatiefase	59
Het ontwerpen van een methodeplan	61
Methodemix	62
Een structuur voor een methodeplan	63
Samenvatting	68

Hoofdstuk 4 Participatieve en creatieve methoden van dataverzameling

Kenmerken van dataverzameling in actieonderzoek	70
Van dataverzameling naar datageneratie	71
Expliciteren van belichaamde kennis	71
Narratieve data	72
Werving van participanten en hun actieve rol	72
Diversiteit van methoden	74
Interviews	74
Logboek en reflectie	78
Focusgroepen	81
Verhalenworkshops	83
Creatieve kunstvormen	85
Photovoice-methode	86
Participerende observatie	87
Veldnotities	89
Vragenlijsten	90
Samenvatting	92

Hoofdstuk 5	Veelzijdigheid in methoden van data-analyse	93
	Verwerken van data	94
	Kenmerken van data-analyse in actieonderzoek	95
	Methoden van data-analyse	96
	Kritisch-creatief hermeneutische data-analyse (KCHA)	97
	Narratieve thematische analyse	102
	Interpretatieve fenomenologische analyse	106
	Samenvatting	109
Hoofdstuk 6	Faciliteren van veranderingen	111
	Faciliteren gedefinieerd	112
	Het creëren van communicatieve ruimtes	114
	Waarvoor dienen communicatieve ruimtes?	116
	Welke methoden kun je inzetten in een communicatieve ruimte?	117
	Hoe kun je de methoden inrichten?	118
	Wanneer is een communicatieve ruimte geslaagd?	120
	Het faciliteren in communicatieve ruimtes	121
	Strategieën voor verandering en communicatie	122
	Strategieën voor leren	123
	Het bewegen op een continuüm	124
	Persoonsgericht faciliteren	125
	Omgaan met machtsverhoudingen	125
	Uitdagingen in faciliteren	127
	Het werken in een steeds veranderende context	128
	Spanning tussen inhoud en proces	128
	Omgaan met functionele en disfunctionele frictie	129
	Spanning tussen diverse wetenschapsparadigma's	129
	Spanning tussen eigen identiteiten	130
	Vereiste competenties voor faciliteren	131
	Een palet aan competenties	132
	Activiteiten opsplitsen over meerdere personen	133
	Het ontwikkelen van competenties in faciliteren	134
	Het ontwikkelen van een stevige professionele identiteit	135
	System of support	136
	Methoden om je eigen ontwikkeling vast te leggen	137
	Professionaliseringsmethoden	137
	Bevorderen van relationele verbondenheid	138
	Samenvatting	139

Hoofdstuk 7	Schrijven over actieonderzoek	141
	Tips voor het onderzoeksvorstel	144
	Achtergrond en aanleiding voor het onderzoek	145
	Hoofd- en deelvragen	145
	Onderzoeksmethodologie	146
	Aanpak voor onderzoek	146
	Ethische overwegingen	147
	Tips voor rapporteren over actieonderzoek	148
	Heldere structuur	150
	Wie, wat, waar, wanneer en hoe	151
	Multiële stemmen	152
	De successen en uitdagingen	152
	Promoveren	152
	Samenvatting	155
	Nawoord	157
	Bronnen	163
	Over de auteurs	175
	Register	177

2 Principes van goed participatief actieonderzoek

“For values or guiding principles to be truly effective they have to be verbs. It’s not ‘integrity,’ it’s ‘always do the right thing.’ It’s not ‘innovation,’ it’s ‘look at the problem from a different angle.’ Articulating our values as verbs gives us a clear idea – we have a clear idea of how to act in any situation.”

Simon Sinek

Het begrip onderzoeksmethodologie verwijst naar procedures en technieken die je als onderzoeker gebruikt om kennis te genereren. De meeste onderzoeksmethodologieën hebben een raamwerk van ‘regels’ (do’s & don’ts) gekoppeld aan aannames over de werkelijkheid (ontologische aannames) en kennis(verwerving) (epistemologische aannames). Onderzoek dient kwalitatief ‘goed’ te zijn, hoewel de kwaliteitscriteria niet onomstreden zijn, juist vanwege de verschillen in ontologische, epistemologische en methodologische aannames. Daarom worden promovendi vaak uitgedaagd deze aannames te expliciteren bij het ontwerpen van hun onderzoek en hiernaar terug te verwijzen bij het verantwoorden van de kwaliteit van hun onderzoek. Omdat dit boek ook geschreven is voor bachelor- en masterstudenten, evenals voor (niet wetenschappelijk opgeleide) beroepsbeoefenaars, wordt hier een methodologisch raamwerk gepresenteerd voor het richten (waarheen), inrichten (design) en verrichten (uitvoering) van participatief actieonderzoek en voor het maken van een expliciete link met de kwaliteitscriteria van praktijkgericht onderzoek.

Kwaliteit en praktijkgericht onderzoek

In hoofdstuk 1 werd gesteld dat participatief actieonderzoek een specifieke vorm van praktijkgericht onderzoek is. Bij het beschouwen van kwaliteit is de generieke vraag: “Is het onderzoek ‘goed’ uitgevoerd?” Pijlman et al. (2017) identificeerden drie criteria voor praktijkgericht onderzoek in het hoger beroepsonderwijs: praktische relevantie, methodische grondigheid en ethische verantwoording.

Praktische relevantie

Kennisvalorisatie betekent waardecreatie door het genereren en beschikbaar maken van kennis uit fundamenteel onderzoek voor economische en/of maatschappelijke benutting (Nederland Ondernemend Innovatieland, 2009). In praktijkgericht onderzoek genereer je kennis, inzichten en producten voor het verbeteren, innoveren of zelfs transformeren van de beroepspraktijk en samenleving. Keuzes rondom vraagstelling, doelstelling, ontwerp en uitvoering maak je bij voorkeur in gezamenlijkheid met belanghebbenden uit de lokale context. Je formuleert de vraagstellingen op basis van een praktijkkwestie, oftewel reallife situaties, waarbij je als onderzoeker ook een idee of vraag kunt aandragen waar de praktijk niet eerder bij stil heeft gestaan, maar waarin ze wel de relevantie zien.

Praktijkgerichte vraagstukken zijn vaak complex, eigentijds en kunnen als taai ervaren worden. Ze gaan over het primaire proces en zijn daarmee verstrengeld met allerlei belangen en ontwikkelingen. De problemen zijn hierdoor gelaagd en vragen een andere vorm van (publiek-private) samenwerking dan bij eenvoudige vraagstukken. Er is zelden een generieke of ‘quick-fix’ aanpak en bevindingen

moeten bruikbaar zijn voor andere contexten dan alleen de onderzoekssetting. De betrokkenheid van actoren uit de werelden van onderwijs, onderzoek en praktijk betekent ook dat het onderzoeksproces, naast de onderzoeksresultaten, een doorwerking teweegbrengt in het onderwijs, de beroepspraktijk en de samenleving (Franken et al., 2018). Dit is tevens in lijn met de oproep van Bradbury et al. dat actieonderzoekers meer aandacht en energie dienen te steken in “co-producing a better world for all” (2019: p.4).

Hulpvragen

- Wie betrek je bij het bepalen ‘wat’ onderzocht wordt?
 - Welke interesses worden gediend:
 - de praktijk: professionals, patiënten/cliënten/bewoners;
 - de organisatie: management, beleidsmakers, afdelingen;
 - het onderwijs: docenten, studenten, cursisten;
 - de wetenschap: ‘body of knowledge’, onderzoekers.
 - Wat zou dit onderzoek kunnen betekenen voor de ‘wijdere wereld’?
-

Methodische grondigheid

Methodische grondigheid gaat over het ontwerp en de uitvoering van het onderzoek, evenals de gebruikte methoden en ondernomen stappen. Voor praktijkgericht onderzoek in het algemeen (ongeacht de gekozen onderzoeksmethodologie) stellen Andriessen en Butter (2016) dat de onderzoeksvraag en deelvragen precies, relevant, afgebakend, functioneel en verankerd moeten zijn in een relevante theorie; en dat het ontwerp en methoden geschikt moeten zijn voor de vraag- en doelstellingen en verankerd in een wetenschappelijke onderzoekstraditie.

Traditioneel gezien wordt gesteld dat onderzoek valide en betrouwbaar moet zijn. Het moet ‘de werkelijkheid’ weergeven en, bij herhaling onder dezelfde omstandigheden, dezelfde resultaten opleveren. Deze opvatting wordt niet zo letterlijk gehanteerd door actieonderzoekers (Hope & Waterman, 2002). Actieonderzoekers gaan er niet van uit dat er één objectieve waarheid is en trachten niet kennis in laboratoriumachtige omstandigheden te genereren om ‘vertekeningen’ te voorkomen. Integendeel, de meerwaarde van actieonderzoek ligt juist in het werken met en begrijpen van de complexiteit en dynamiek van de sociale context waarin verschillende personen acteren en de context vormgeven. Dit wil niet zeggen dat de onderzoeksresultaten een eenzijdig of ‘dominant’ beeld mogen weergeven.

Lincoln & Guba’s (1986) criterium van geloofwaardigheid (‘trustworthiness’) voor kwalitatief onderzoek is een goed startpunt voor het kijken naar methodische grondigheid in actieonderzoek, vooral omdat actieonderzoek vaak gebruikmaakt van kwalitatieve data. De bevindingen moeten geloofwaardig (‘credible’) zijn voor de belanghebbenden en het resultaat zijn van een langdurig en/of intens onder-